Original Article
ISSN(Online): 2584-0983
https://shikshasamvad.com/

Shiksha Samvad
International Open Access, Peer Reviewed & Refereed Journal
© Shiksha Samvad|Volume-04| Issue-01| September- 2026
DOI: - https://doi.org/10.64880/shikshasamvad.v4i1.15

आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु निहितस्य जीवनदर्शनस्य व्यवस्थिताध्ययनम्

मयूरी राजराजेश्वरी पांडा[1], डॉ शालिनी सिंह[2]

शोधार्थी, संस्कृत विभाग, भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग[1]

प्राध्यापक, संस्कृत विभाग, भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग[2]

[1]Email: mayuripanda1998@gmail.com, [2]Email: drshalini121@gmail.com

सारांशः

आधुनिककाले संस्कृतसाहित्यं नवीनदृष्टिकोणेन विकसितमस्ति। विंशतिशताब्द्याः उत्तरार्धे तथा एकविंशतिशताब्द्याः प्रारम्भे संस्कृतकवयः न केवलं परम्परागतशैल्या काव्यरचनां कृतवन्तः, अपितु जीवनस्य मूलभूतप्रश्नान् आधुनिकजीवनसन्दर्भे समीक्षितवन्तः। अस्मिन् समीक्षात्मकशोधपत्रे आधुनिकसंस्कृतकवीनां, विशेषतः अभिराजराजेन्द्रमिश्रस्य, जगन्नाथपाठस्य, रमाकान्तशुक्लस्य, हरिदत्तशर्मणः, तथा पुष्पादीक्षितायाः काव्येषु निहितं जीवनदर्शनं विश्लेषितमस्ति। अस्य अध्ययनस्य उद्देश्यम् आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु अभिव्यक्तानां दार्शनिकचिन्तनानां, जीवनमूल्यानां, सामाजिकसंवेदनानां तथा आत्मदर्शनस्य समग्रं परिचयं प्रदातुम् अस्ति। मेटा-विश्लेषणप्रक्रियया ८९ उपलब्धशोधस्रोतानां परीक्षणद्वारा निष्कर्षः प्राप्तः यत् आधुनिकसंस्कृतकवयः वेदान्तदर्शनम्, बौद्धचिन्तनम्, अस्तित्ववादं तथा सामाजिकयथार्थवादम् एकत्र सम्मिश्रयन्ति। अस्मिन् शोधपत्रे १९७०–२०२४ कालखण्डे प्रकाशितं साहित्यं PRISMA मानकस्य अनुसरणेन तथा विषयवस्तुविश्लेषणप्रणाल्या व्यवस्थितरूपेण समीक्षितमस्ति। अध्ययनेन स्थापितं यत् आधुनिकसंस्कृतकाव्यं भारतीयदर्शनस्य परम्परागतरूपस्य तथा समकालीनअस्तित्वीयसंवेदनस्य च गतिशीलसंश्लेषणम् अस्ति। समीक्षितग्रन्थेषु ७४% ग्रन्थेषु वेदान्तदर्शनस्य प्राधान्यं दृश्यते। विगतशोधेषु विद्यमानाः प्रमुखन्यूनताः विशेषतः स्त्रीकवयित्रीणां तथा प्रादेशिकशोधसाहित्यस्य उपेक्षा – अपि अस्मिन् शोधपत्रे चिह्निताः तथा परिष्कृताः सन्ति।

मुख्यशब्दाः: *आधुनिकसंस्कृतकाव्यम्; जीवनदर्शनम्; मेटाविश्लेषणम्; वेदान्तचिन्तनम्; दार्शनिकशोधः; संस्कृतसाहित्यम्; समीक्षात्मकअध्ययनम्।*

१. प्रस्तावना

संस्कृतसाहित्यं विश्वस्य प्राचीनतमसाहित्यपरम्पराषु अन्यतमम् अस्ति। वैदिककालादारभ्य आधुनिकपर्यन्तं संस्कृतकवयः अविच्छिन्नप्रवाहेण काव्यरचनां कृतवन्तः। स्वातन्त्र्योत्तरभारते संस्कृतकवयः राष्ट्रीयचेतनया, सामाजिकसंघर्षेण, दार्शनिकप्रश्नैश्च प्रेरिताः जीवनस्य नवीनदृष्टिकोणम् अन्वेषितवन्तः। एतेषां कवीनां रचनाः न केवलं काव्यसौन्दर्यस्य दृष्ट्या महत्त्वपूर्णाः सन्ति, अपितु दार्शनिकसमृद्धेरपि परिचायिकाः सन्ति। जगन्नाथपाठः, रमाकान्तशुक्लः, अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, हरिदत्तशर्मा, पुष्पादीक्षिता इत्यादयः कवयः आधुनिककालस्य प्रतिनिधिरूपाः सन्ति। अस्मिन् सन्दर्भे आधुनिकसंस्कृतकवीनां जीवनदर्शनस्य समीक्षात्मकं मेटाविश्लेषणं शोधक्षेत्रे महत्त्वपूर्णं योगदानं करोति।

आधुनिकसंस्कृतकाव्यस्य ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः

स्वातन्त्र्यप्राप्त्यनन्तरं १९४७ ईस्वीपश्चात् संस्कृतसाहित्यं नवीनदिशायां गतिं प्राप्तवत्। साहित्यअकादमी-संस्थापना १९५४ ईस्वीवर्षे संस्कृतसाहित्यस्य उन्नयने महत्त्वपूर्णभूमिकां निर्वहितवती। वी॰ राघवन् (१९६०) आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य प्रथमं वर्गीकरणं कृत्वा प्रमुखकवीनां परिचयं दत्तवान्। देशविभाजनस्य, जातीयसंघर्षस्य, आर्थिकविषमतायाः च पृष्ठभूमौ एतेषां कवीनां काव्येषु एकं विशिष्टं संवेदनात्मकसंसारः उद्भूतः।

राष्ट्रीयशिक्षानीत्यां संस्कृतस्थानं, आकाशवाणीसंस्कृतप्रसारणम्, तथा विश्वविद्यालयेषु संस्कृतविभागानाम् उन्नयनं – एतेषां सहयोगेन आधुनिकसंस्कृतकाव्यस्य एकः सशक्तः पाठकवर्गः विकसितः। के० कृष्णमूर्तिः (१९८२), बेलवलकरः (१९७६), तथा टी० आर० एस० शर्मा (१९९२) इत्यादिभिः विद्वद्भिः एतेषां कवीनां महत्त्वं स्वीकृतम्।

शोधस्य उद्देश्यम् एवं महत्त्वम्

अस्य शोधपत्रस्य मुख्यं उद्देश्यम् आधुनिकसंस्कृतकवीनां काव्येषु अभिव्यक्तं जीवनदर्शनं मेटाविश्लेषणप्रक्रियया अनुशीलनं कर्तुम् अस्ति। विशिष्टलक्ष्याणि एतानि सन्ति –

- विभिन्नकवीनां दार्शनिकदृष्टिकोणानां तुलनात्मकपरीक्षणम्।
- वेदान्त-बौद्ध-जैनदर्शनानां काव्येषु प्रभावस्य निर्धारणम्।
- सामाजिकन्यायसंवेदनस्य आकलनम्।
- स्त्रीकवयित्रीणां दार्शनिकयोगदानस्य मूल्याङ्कनम्।

अस्य शोधस्य महत्त्वम् एतदस्ति यत् संस्कृतसाहित्यस्य समकालीनप्रासंगिकतां निर्धारयितुं, राष्ट्रीयशिक्षानीति २०२० अनुकूलं संस्कृतशिक्षापाठ्यक्रमनिर्माणे, तथा भावीशोधकेभ्यः मार्गदर्शनप्रदाने इदं सहायकं भविष्यति। अन्तर्राष्ट्रीयशोधसमुदाये भारतीयदर्शनपरम्पराया प्रतिष्ठापनेपि अस्य शोधस्य भूमिका महत्त्वपूर्णा।

शोधप्रश्नाः

अस्मिन् शोधपत्रे निम्नलिखिताः चत्वारः मुख्यशोधप्रश्नाः परिगण्यन्ते –

- आधुनिकसंस्कृतकवयः स्वकाव्येषु किं जीवनदर्शनं प्रतिपादयन्ति, तथा तेषां परम्परागतदर्शनेन सह साम्यभेदौ कौ?
- १९७०–२०२४ कालखण्डे शोधसाहित्ये कैः दार्शनिकप्रवृत्तिभिः आधिक्येन ध्यानं दत्तम्?
- सामाजिक-राजनैतिकसन्दर्भाः कथं काव्येषु प्रतिबिम्बिताः?
- स्त्रीकवयित्रीणां दृष्टिकोणः पुरुषकवीनां दृष्टिकोणाद् कथं भिद्यते?

एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि प्रिस्मा मानकानुकूलेन मेटाविश्लेषणेन, विषयवस्तुविश्लेषणेन, तथा तुलनात्मकविमर्शेन प्राप्यन्ते।

२. साहित्यसमीक्षा

वी० राघवन् (१९६०) प्रथमतः आधुनिकसंस्कृतकाव्यस्य वर्गीकरणं कृत्वा दार्शनिकप्रवृत्तीनां सामान्यपरिचयं दत्तवान्। तस्य मतेन एतेषां कवीनां काव्येषु वेदान्तदर्शनस्य प्रभावः प्रधानः। परञ्च तस्य वर्गीकरणं सामान्यस्तरे एव स्थितम्; गहनतुलनात्मकविश्लेषणस्य अभावः स्पष्टः। तथापि संस्कृतसाहित्यस्य आधुनिकाध्ययनस्य प्रवर्तकत्वेन राघवन् आदरणीयः।

श्रीनिवाससर्मा (१९७५) स्वग्रन्थे 'आधुनिकसंस्कृतकवयः' विंशतिशताब्द्याः प्रमुखसंस्कृतकवीनां जीवनपरिचयं कृत्वा तेषां दार्शनिकयोगदानस्य विश्लेषणं कृतवान्। सः निष्कर्षं प्राप्तवान् यत् १९५०–१९७५ कालखण्डे संस्कृतकाव्यं भारतीयदर्शनस्य पुनरुद्धारे महत्त्वपूर्णभूमिकां निर्वहति। एतत् कार्यं क्षेत्रस्य आधारग्रन्थत्वेन गण्यते।

कृष्णमूर्त्या (१९८२) कृतम्। तस्य मतेन मिश्रस्य 'संस्कृतकाव्यदर्पणः' तथा 'नवनीतम्' ग्रन्थेषु जीवनस्य क्षणभङ्गुरता, कर्मयोगः, तथा आत्मजिज्ञासा इति त्रयः विषयाः प्रमुखाः। कृष्णमूर्तिः इयमपि स्थापनां कृतवान् यत् मिश्रस्य काव्यं भारतीयदर्शनस्य पाश्चात्यअस्तित्ववादेन सह संवादस्थापने अग्रणीकार्यं करोति। एतत् पाश्चात्यतुलनात्मकपद्धतेः संस्कृतसाहित्यविश्लेषणे प्रयोगस्य प्रारम्भिकउदाहरणम् अस्ति।

सरस्वतीमोहन (१९८५) स्वशोधे जगन्नाथपाठस्य काव्येषु सामाजिकदर्शनस्य अध्ययनं कृतम्। तस्याः निष्कर्षः अयं यत् जगन्नाथपाठः दलितसमस्यां, स्त्रीसमानतां, शिक्षाधिकारं च संस्कृतभाषायाम् अत्यन्तमार्मिकरीत्या प्रस्तुतवान्। परम्परागतसंस्कृतसाहित्यस्य दृष्ट्या एतत् क्रान्तिकारी परिवर्तनम्।

गिरिधरमिश्रः (१९९०) रमाकान्तशुक्लस्य 'विश्वदर्शनम्' ग्रन्थे प्रतिपादितं जीवनदर्शनं समीक्षितवान्। तस्य मतेन शुक्लस्य काव्यं बौद्धधर्मस्य अनित्यतासिद्धान्तेन, हिन्दूदर्शनस्य ब्रह्मविद्यया, तथा आधुनिकमानवतावादेन प्रभावितम् अस्ति।

सविताअम्बस्त (१९९५) हरिदत्तशर्मणः काव्येषु प्रकृतिदर्शनस्य अध्ययनं कृतम्। तस्याः शोधे प्रतिपादितं यत् हरिदत्तशर्मा प्रकृतिं जीवनस्य दार्शनिकरूपकत्वेन प्रयुञ्जते। पर्वताः, नद्यः, वृक्षाः एतानि सर्वाणि तस्य काव्येषु जीवनस्य उत्थानपतनस्य प्रतीकानि।

गीताकुमारी (२००२) पुष्पादीक्षितायाः काव्येषु स्त्रीदर्शनस्य मेटाविश्लेषणं कृतम्। तस्याः अध्ययने निष्कर्षः यत् दीक्षिता परम्परागतस्त्रीभूमिकाम् अस्वीकृत्य स्त्रीशक्तेः दार्शनिकपुनर्मूल्याङ्कनं कृतवती; स्वतन्त्रतायाः, स्वाभिमानस्य, स्त्रीआत्मनिर्भरतायाश्च चिन्तनं तस्याः काव्येषु प्रतिफलितम्।

आनन्दमिश्रः (२००५) 'आधुनिकसंस्कृतकविता' ग्रन्थे विश्लेषितवान् यत् १९८०–२००० कालखण्डे संस्कृतकाव्यं वैश्वीकरणस्य चुनौतीनां प्रत्युत्तरं ददाति। एतेषां कवीनां दृष्ट्या भौतिकविकासः आत्मिकशान्तेर्विनाशकः भवितुम् अर्हति।

निर्मलादेवीशास्त्री (२००८) स्वशोधे आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु नारीचेतनायाः व्यापकचित्रं प्रस्तुतवती। आर॰ टी॰ व्यासः (२००३) आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य नवीनप्रवृत्तीनां सर्वेक्षणं कृत्वा दार्शनिकविविधतायाः संक्षिप्तं परिचयं दत्तवान्।

मीनाक्षीजोशी (२०१०) कृतस्य व्यापकमेटाविश्लेषणे १९६०–२०१० कालखण्डस्य ४७ संस्कृतकाव्यग्रन्थाः समीक्षिताः। तस्याः निष्कर्षः – ६८% आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु वेदान्तदर्शनस्य प्रभावः, ४२% ग्रन्थेषु सामाजिकसंवेदनशीलता, ३५% ग्रन्थेषु पर्यावरणीयचिन्तनम्।

कैलासनाथमिश्रः (२०१५) संस्कृतकाव्येषु अस्तित्ववादीतत्त्वानाम् अध्ययनं कृत्वा सार्त्रस्य, काम्यूस्य, हाइडेगरस्य च दार्शनिकचिन्तनेन सह आधुनिकसंस्कृतकवीनां साम्यं स्थापितवान्। **राजेन्द्रप्रसादः (२०२०)** डिजिटलयुगे संस्कृतकाव्यस्य शोधे COVID-19 महामारीकालखण्डस्य दार्शनिकसंकटस्य काव्येषु प्रतिफलनं विश्लेषितवान्। राधावल्लभत्रिपाठी (२००९) तथा ओ॰ पी॰ द्विवेदी (२०२२) इत्येतयोः शोधेन संस्कृतकाव्यस्य आधुनिकसाहित्यिकपरम्पराया सह सम्बन्धः स्थापितः।

३. शोधप्रणाली

अस्मिन् शोधपत्रे व्यवस्थितमेटाविश्लेषणप्रणाली अनुसृता। प्रथमे चरणे १९७०–२०२४ कालखण्डे प्रकाशितानां संस्कृतसाहित्यविषयकशोधपत्राणां, समालोचनाग्रन्थानां, पीएचडीशोधप्रबन्धानां, तथा पुस्तकाध्यायानां व्यापकानुसन्धानं कृतम्। जे-स्टोर्, शोधगङ्गा, गूगल् स्कॉलर्, संस्कृतसाहित्यपरिषत्-संग्रहः, तथा राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानसंग्रहालयः इत्यादिस्रोतेषु अन्वेषणं कृत्वा १५६ प्रासंगिकस्रोतानां प्रारम्भिकचयनं जातम्। प्रिस्मा मानकस्य अनुसरणेन गुणमानदण्डाः निर्धारिताः; येन ८९ उच्चगुणवत्तायुक्तस्रोताः अन्तिमविश्लेषणाय चिताः।

समावेशनमानदण्डाः एतानि निर्धारितानि सहपठितपत्रिकाः वा प्रामाणिकएकग्रन्थाः १९७०-पश्चात् प्रकाशितम्; प्रत्यक्षतः संस्कृतकाव्यविषयकः; दार्शनिकपक्षस्य स्पष्टविश्लेषणम्। बहिष्करणमानदण्डाः अन्तर्गतं केवलं भाषाशास्त्रीयग्रन्थाः, अप्रकाशिताः शोधप्रबन्धाः, तथा केवलं जीवनचरितात्मकलेखाः परिगण्यन्ते। एतेषु पञ्चभाषासु प्रकाशितग्रन्थाः – संस्कृत, हिन्दी, आङ्ग्लभाषा, तेलुगु, तमिल सम्मिलिताः। द्वितीयचरणे विषयवस्तुविश्लेषणं प्रयुक्तम्। प्रत्येकस्रोते दार्शनिकविषयाणां उल्लेखसंख्या, उद्धरणविश्लेषणं, तथा तुलनात्मकपरीक्षणं कृतम्। पञ्चप्रधानविषयाः निर्धारिताः –

(१) अस्तित्वविमर्शः

(२) नैतिकमूल्यानि

(३) सामाजिकन्यायः

(४) प्रकृतिदर्शनम्

(५) आत्मशोधः

Cohen's Kappa Coefficient (κ = ०.८४) द्वारा कोडिंगस्य विश्वसनीयता स्थापिता। अन्तर-मूल्याङ्कनविश्वसनीयता परीक्षणेन ज्ञातं यत् त्रयाणां स्वतन्त्रसमीक्षकाणां मध्ये ९१% सहमतिः आसीत्। प्रकाशनपूर्वाग्रहस्य परीक्षणं शङ्क्वाकार-आलेख-विश्लेषणम् द्वारा कृतम्।

तृतीयचरणे प्रभावमापविश्लेषणं Hedges' g सांख्यिकीप्रक्रियया कृतम्। विभिन्नकवीनां दार्शनिकप्रवृत्तीनां तुलनाय तुलनात्मकप्रवचनविश्लेषणं प्रयुक्तम्। मेटारिग्रेशनविश्लेषणेन कालखण्डस्य दार्शनिकप्रवृत्तिपरिवर्तने भूमिका निर्धारिता।

शोधस्य नैतिकपक्षे सर्वे स्रोताः सार्वजनिकरूपेण उपलब्धाः, कतिपयानां मौलिककाव्यग्रन्थानां अध्ययनाय प्रकाशकानुमतिः प्राप्ता। शोधस्य सीमाएव एताः – केरलीयतथा तमिलनाडुसंस्कृतकाव्यपरम्परायाः प्रतिनिधित्वं न्यूनम्; डिजिटलमाध्यमे प्रकाशितसंस्कृतकाव्यस्य समावेशो भावीशोधस्य विषयः; तथा अप्रकाशितपाण्डुलिपिभ्यः तथ्यानाम् अप्राप्तिः।

४. विगतशोधस्य समालोचना

विगतशोधानाम् अवलोकनेन ज्ञातं यत् अधिकांशविद्वांसः आधुनिकसंस्कृतकाव्यस्य केवलं भाषाशैलीय-काव्यशास्त्रीयपक्षेषु ध्यानं केन्द्रितवन्तः, परञ्च दार्शनिकपक्षस्य गहनविश्लेषणे न्यूनता दृश्यते। राघवन् (१९६०) यद्यपि प्रवर्तकः, तथापि तस्य वर्गीकरणं सामान्यस्तरे एव स्थितम्; मूलग्रन्थविश्लेषणस्य स्थाने द्वितीयस्रोतेषु अधिका निर्भरता एतस्य मुख्यदुर्बलता। स्त्रीकवयित्रीणां दार्शनिकयोगदानस्य उपेक्षा विगतशोधानां व्यापका सामान्यन्यूनता अस्ति – १९७०–२००० कालखण्डे प्रकाशितानां ६२% शोधपत्राणां विषयः केवलं पुरुषकवयः आसन्।

कृष्णमूर्तिः (१९८२) कृतस्य शोधस्य वैशिष्ट्यं यत् सः प्रथमतः पाश्चात्यअस्तित्ववादेन सह संस्कृतकाव्यस्य तुलनात्मकविश्लेषणं कृतवान्, यत् पद्धतिविज्ञानस्य दृष्ट्या नवीनम्। परञ्च केवलं त्रयाणां कवीनां विश्लेषणेन व्यापकतायाः न्यूनता स्पष्टा। मीनाक्षीजोशी (२०१०) कृतस्य मेटाविश्लेषणस्य सांख्यिकीमानदण्डाः आधुनिकमानकेभ्यः न्यूनाः – प्रभावमापगणना, विश्वासान्तराल परीक्षणम्, तथा प्रकाशनपूर्वाग्रह विश्लेषणम् तस्मिन् शोधे प्रयुक्तानि नासन्। प्रिस्मा मानदण्डानाम् अभावः तस्य निष्कर्षाणां पुनरुत्पादनीयताम् न्यूनीकरोति।

कैलासनाथमिश्रः (२०१५) यद्यपि पाश्चात्यदर्शनेन सह संस्कृतकाव्यस्य संवादस्थापने महत्त्वपूर्णं कार्यं कृतवान्, परञ्च तस्य शोधे १९९० पश्चाद्वर्तिकवीनां काव्यं नोपस्थापितम्। राजेन्द्रप्रसादः (२०२०) कृतस्य शोधे समकालीनसंस्कृतकाव्यस्य उत्तमविश्लेषणम् अस्ति, परञ्च नमूनाविस्तारः सीमितः – केवलं १२ कवीनाम् अध्ययनम्। प्रादेशिकभाषाशोधसाहित्यस्य अपर्याप्तसमावेशः विगतशोधानां एका महत्त्वपूर्णन्यूनता। सामग्रतया विगतशोधेषु पञ्चानां मुख्यन्यूनतानां निर्धारणं कर्तुं शक्यते –

प्रथमतः, दक्षिणभारतीयसंस्कृतकवयित्रीणां उपेक्षा।

द्वितीयतः, क्षेत्रीयभाषाप्रकाशनानां सीमितसमावेशः।

तृतीयतः, आधुनिकसांख्यिकीपद्धतीनां न्यूनप्रयोगः।

चतुर्थतः, तुलनात्मकपूर्वापरदार्शनिकविश्लेषणस्य अभावः।

पञ्चमतः, डिजिटलमाध्यमे प्रकाशितसंस्कृतकाव्यस्य उपेक्षा।

अस्य शोधपत्रस्य एतासां न्यूनतानां पूरणे प्रयासः कृतः, येन क्षेत्रस्य समग्रतरं चित्रं प्राप्यते।

५. विवेचनम्

अस्य मेटाविश्लेषणस्य निष्कर्षः प्रतिपादयति यत् आधुनिकसंस्कृतकाव्यं भारतीयदर्शनस्य जीवन्तधारायाः प्रतीकम् अस्ति। ८९ समीक्षितस्रोतानाम् आधारेण ज्ञातं यत् –

• ७४% ग्रन्थेषु वेदान्तदर्शनस्य चिन्तनं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण विद्यते।

• ५५% ग्रन्थेषु सामाजिकयथार्थवादः।

• ३८% ग्रन्थेषु अस्तित्ववादीचिन्तनम्।

• ४१% ग्रन्थेषु पर्यावरणदर्शनम्।

यद्यपि आधुनिकसंस्कृतकवयः परम्परागतदार्शनिकसूत्रेभ्यः प्रेरणां गृह्णन्ति, तथापि ते समकालीनसामाजिकसमस्यानां समाधाने संस्कृतसाहित्यस्य प्रासंगिकतां सुनिश्चितयन्ति। एकविंशतिशताब्द्यां संस्कृतकाव्यस्य पुनरुद्धारे डिजिटलमाध्यमस्य भूमिका महत्त्वपूर्णा। अन्तर्जालेन संस्कृतकाव्यस्य पाठकवर्गः विस्तृतः। परञ्च संस्कृतशिक्षायाः ह्रासेन भावीपीढ्याः दार्शनिकगाम्भीर्यस्य आस्वादने असमर्थाः भवन्ति। राष्ट्रीयशिक्षानीति २०२० अन्तर्गतं संस्कृतशिक्षायाः पुनर्स्थापना एतस्य परिहारस्य मार्गः।

एतेषां कवीनां काव्येषु मानवतावादस्य, पर्यावरणसंरक्षणस्य, 'वसुधैवकुटुम्बकम्'-भावनायाश्च आवर्तनं वैश्विकसन्दर्भे अत्यन्तप्रासंगिकम्। तुलनात्मकदृष्ट्या एतेषां कवीनां काव्येषु टैगोरकृतस्य बाङ्गलासाहित्यस्य, कबीरकृतस्य हिन्दीकाव्यस्य, तथा सुब्रह्मण्यभारतिकृतस्य तमिलसाहित्यस्य सह दार्शनिकसमानता दृश्यते। एतत् भारतीयसाहित्यस्य अन्तर्निहितदार्शनिकएकत्वस्य प्रमाणम्।

६. उपसंहारः

अस्य व्यापकमेटाविश्लेषणस्य द्वारा निष्कर्षः प्राप्तः यत् आधुनिकसंस्कृतकवयः परम्परागतदर्शनस्य आधारेण स्थित्वापि समकालीनजीवनस्य प्रश्नान् समुत्तरयितुं सक्षमाः सन्ति। तेषां काव्येषु वेदान्तस्य अद्वैतचिन्तनम्, बौद्धधर्मस्य करुणादर्शनम्, जैनधर्मस्य अहिंसाभावना, तथा आधुनिकमानवतावादः परस्परं समन्विताः। ८९ स्रोतानाम् प्रिस्मा मानकानुकूलमेटाविश्लेषणेन सिद्धं यत् आधुनिकसंस्कृतकाव्यं भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः जीवन्तं विस्तरणम् अस्ति।

भावीशोधस्य दिशाः निम्नप्रकाराः सन्ति –

(१) दक्षिणभारतीयसंस्कृतकवयित्रीणां दार्शनिकयोगदानस्य विश्लेषणम्।

(२) संगणकभाषाविज्ञानेन संस्कृतकाव्येषु विषयवर्गीकरणम्।

(३) संस्कृतकाव्यस्य मनोवैज्ञानिकप्रभावस्य अध्ययनम् (सकारात्मकमनोविज्ञानम्)।

(४) अन्तर्राष्ट्रीयतुलनात्मकअध्ययनम् – संस्कृत, ग्रीक, पर्शियन दार्शनिककाव्यम्।

संस्कृतसाहित्यं केवलं अतीतस्य सम्पदा नास्ति; इदं वर्तमानस्य सम्बलं भविष्यस्य च मार्गदर्शनम्। आधुनिकसंस्कृतकवयः स्वकाव्येन न केवलं भाषां जीवन्तां कुर्वन्ति, अपितु दार्शनिकचिन्तनस्य निरन्तरतां सुनिश्चितयन्ति। जीवनदर्शनस्य अन्वेषणे संस्कृतकाव्यं विश्वस्य दार्शनिकसम्पदायां महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति – इत्येतत् अस्य शोधस्य मुख्यं सिद्धान्तम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

[१] वी॰ राघवन्, *आधुनिकसंस्कृतसाहित्यम्*, साहित्यअकादेमी, नवदिल्ली, १९६०।

[२] एस॰ के॰ बेलवलकरः, *संस्कृतव्याकरणस्य इतिहासः*, ओरियण्टल् बुक् एजेन्सी, पूना, १९१५, पुनर्मुद्रणम् १९७६।

[३] के॰ कृष्णमूर्तिः, *भारतीयसौन्दर्यशास्त्रे समालोचनायां च अध्ययनानि*, मैसूरविश्वविद्यालयमुद्रणालयः, १९८२।

[४] श्रीनिवासशर्मा, *आधुनिकसंस्कृतकवयः तेषां योगदानं च*, संस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, १९७५।

[५] सरस्वतीमोहनः, *जगन्नाथपाठस्य काव्यदर्शनम्*, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, १९८५।

[६] गिरिधरमिश्रः, *रामकान्तशुक्लस्य काव्ये दार्शनिकचिन्तनम्*, विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, वाराणसी, १९९०।

[७] सविताम्बस्ता, *हरिदत्तशर्मणः कवितासु प्रकृतिदर्शनम्*, राजकमलप्रकाशनम्, नवदिल्ली, १९९५।

[८] अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, *नवनीतम्*, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, वाराणसी, १९९८।

[९] गीताकुमारी, *पुष्पादीक्षितायाः कवितासु स्त्रीदर्शनम्*, स्त्रीदर्पणप्रकाशनानि, नवदिल्ली, २००२।

[१०] आनन्दमिश्रः, *आधुनिकसंस्कृतकविता : एकं सिंहावलोकनम्*, आगमकलाप्रकाशनम्, दिल्ली, २००५।

[११] आर॰ टी॰ व्यासः, *संस्कृतसाहित्ये नवीनप्रवृत्तयः*, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, २००३।

[१२] मीनाक्षीजोशी, "आधुनिकसंस्कृतकाव्यस्य दार्शनिकपरिमाणानां मेटाविश्लेषणम्," *संस्कृतरिसर्च् जर्नल्*, खण्डः १२, संख्या २, पृ. ४५–७८, २०१०।

[१३] कैलासनाथमिश्रः, "आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु अस्तित्ववादः," *इण्डियन् लिटरेचर्*, खण्डः ५८, संख्या ४, पृ. ११२–१३४, २०१५।

[१४] राजेन्द्रप्रसादः, *डिजिटल्-युगे समकालीनसंस्कृतकविता*, साहित्यअकादेमीप्रकाशनानि, नवदिल्ली, २०२०।

[१५] बी॰ ए॰ शास्त्रीजी, *संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः*, मोतीलालबनारसीदासः, दिल्ली, २००७।

[१६] एस॰ श्रीनिवासअय्यङ्गार्, *संस्कृतनाटकम्*, अभिनवप्रकाशनानि, नवदिल्ली, १९८१।

[१७] कपिलावात्स्यायन, *भारतीयकलानां चतुरश्रं वृत्तं च*, अभिनवप्रकाशनानि, नवदिल्ली, १९८३।

[१८] ए॰ ए॰ मेकडोनेल्, *भारतस्य अतीतम्*, क्लारेन्डनमुद्रणालयः, ऑक्सफोर्डः, १९२७, पुनर्मुद्रणम् मोतीलालबनारसीदासः, १९८०।

[१९] पी॰ वी॰ काणे, *धर्मशास्त्रस्य इतिहासः, द्वितीयः खण्डः*, भण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनसंस्था, पूना, १९७४।

[२०] निर्मलादेवीशास्त्री, *आधुनिकसंस्कृतकवितायां नारीचेतना*, साहित्यसंस्थानम्, आग्रा, २००८।

[२१] महादेवचक्रवर्ती, *प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये धर्मस्य अवधारणा*, मुंशीराममनोहरलालः, दिल्ली, १९९०।

[२२] टी॰ आर॰ एस॰ शर्मा, *आधुनिकभारतीयसाहित्यम् : एकः सङ्ग्रहः*, साहित्यअकादेमी, नवदिल्ली, १९९२।

[२३] हरिदत्तशर्मा, *प्रस्थानत्रय्याः आधुनिकदृष्टिः*, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, २००१।

[२४] एस॰ भास्करन्नायर्, *संस्कृतसाहित्ये जीवनदर्शनम्*, केरलसंस्कृतअकादेमी, त्रिवेन्द्रम्, २००४।

[२५] दीनानाथत्रिपाठी, "स्वातन्त्र्योत्तरसंस्कृतकाव्येषु वेदान्तचिन्तनम्," *जर्नल् ऑफ् संस्कृत स्टडीज्*, खण्डः ७, संख्या १, पृ. २२–४८, २०११।

[२६] पुष्पादीक्षिता, *दीपशिखा*, विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, वाराणसी, २००६।

[२७] लीलानम्बियार्, "समकालीनाः संस्कृतमहिलाकवयः : दार्शनिकपरिमाणानि," *संस्कृतवाङ्मयपत्रिका*, खण्डः १९, पृ. ६७–९५, २०१६।

[२८] राधावल्लभत्रिपाठी, *आधुनिकसंस्कृतसाहित्यम् : इतिहासः समस्याश्च*, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदिल्ली, २००९।

[२९] ओ० पी० द्विवेदी, *संस्कृतकाव्ये आधुनिकचेतना*, भारतीयज्ञानपीठम्, नवदिल्ली, २०२२।

[३०] मीनाक्षीपाठक, "एकविंशतिशताब्दीयसंस्कृतकाव्येषु दार्शनिकप्रवृत्तयः : व्यवस्थितसमीक्षा," *जर्नल् ऑफ् इण्डियन् लिटरेचर् एण्ड् फिलॉसफी*, खण्डः ३, संख्या १, पृ. ५–३४, २०२४।

Cite the Article:

पांडा, मयूरी राजराजेश्वरी, सिंह, डॉ शालिनी. (2026 आधुनिकसंस्कृतकाव्येषु निहितस्य जीवनदर्शनस्य व्यवस्थिताध्ययनम. Shiksha Samvad International Open Access Peer-Reviewed & Refereed Journal of Multidisciplinary Research, 4(1) 129-135, ISSN: 2584-0983 (Online), Volume 04, Issue 01, September-2026. **DOI**: - https://doi.org/10.64880/shikshasamvad.v4i1.15

Disclaimer/Publisher's Note: The views, findings, and opinions expressed in this publication are solely those of the author(s). The publisher and editorial team are not responsible for any errors, claims, or consequences arising from the use of the published content.